

ESKİ ANADOLUDA TARIM FAALİYETLERİ

Pınar BÜLBÜL*

Öz

MÖ. 2. ve 1. Binyılda Eski Anadolu'nun önemli kültürlerinden olan Hitit, Frig, Urartu ve Lidya'nın ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Hititler'in tarım ürünlerinin başlıcaları buğday ve arpa olup, bunun yanısıra bezelye, fasulye, soğan, keten, incir, zeytin, üzüm, elma ve nar da yetiştiriliyordu. Frigler ise, bağcılıkta oldukça önemli bir yere sahiptiler. Apameia'da yetiştirilen üzümden yapılan şarap oldukça ünlüdür. Urartuların yetiştirdiği tarım ürünleri ise, buğday, arpa, mısır, bezelye, fasulye, üzüm, armut ve kızılçık ağacıdır. Lidyalılar da şarap üretiminde oldukça iyi bir düzeyde idi. Bunun yanısıra Tmolos dağlarında, kestane, ceviz elma gibi meyve ağaçları ile parfüm ve krem yapımında kullanılan safran da yetişmekteydi.

Anahtar Kelimeler

Tarım, Anadolu, Hitit, Frig, Urartu, Lidya

AGRICULTURAL ACTIVITIES IN ANCIENT ANATOLIA

Abstract

The important cultures of ancient Anatolia on B.C. 2nd and 1st Millennium such as Hittites, Phrygians, Urartians and Lydians depend mainly on livestock and agriculture. Hittites' main goods of farming were wheat and barley, while also growing peas, beans, onions, linens, figs, olives, grapes, apples, and pomegranates. On the other hand, Phrygians were an important figure in viticulture. The wines made of grapes growed in Apameia are quite famous. The main agricultural goods for Urartians were wheat, barley, corn, pea, bean, grape, pear, and cornel tree. Lydians were also successful in wine production. Moreover, fruit trees such as chestnut, walnut, and apple were growing on Tmolos Mountains, as well as the saffron which was used in parfume and creme production.

Keywords

Agriculture, Anatolia, Hittite, Phrygian, Urartian, Lydia

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş/Türkiye. pbulbul2004@hotmail.com

GİRİŞ

Mezolitik ve Proto-Neolitik dönemlere ait kalıntılar, yalnızca Anadolu'nun güney kıyısındaki Antalya (Pamphylia) yöresinde bulunmuştur. Bu iki dönem mağara duvarlarındaki kazıma tasvirler, doğa ve geometri bezemeli ve taşınabilir sanat yapıtlarının bulunduğu Üst Paleolitik evreyi hemen izlemiş olabilir. (Uçankuş 2000: 248) Türkiye'de Mezolitik (Epi-Paleolitik) çağlar için en iyi buluntular Akdeniz bölgesinde Antalya yöresinde tespit edilmiştir. Burada birçok mağara araştırılmıştır. Bunlardan Bel-dibi, Belbaşı, Karain ve Öküzini mağaralarında kazılar yapılmıştır. (Arslantaş 2014: 328) Çok iyi işlenmiş mikrolitleriyle Belbaşı kültürü, Mezolitik olarak kabul edilebilir. Orak gibi bıçakların bulunması, ilk tarımın başladığı, yani bitkilerin daha ekilmeden, doğal olarak biçildiği görüşünü destekliyor. Ama yine de temel ekonomi biçiminin avcılık olduğu açıkça anlaşılıyor (Uçankuş 2000: 248; Bostancı 1965: s. 55-90)

Neolitik devre kadar, yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, ilk defa bu devirde ekip biçmeye başlamıştır. Bu devirde, ziraat keşfedilmiş ve yerleşik hayat başlamıştır. Anadolu'da MÖ. 8000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik devrin en önemli yerleşim merkezlerinden birisi Diyarbakır-Çayönü'dür (Memiş 2013: 11).

Güneydoğu Anadolu bölgesi, "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan bölgenin birbirinden çöller ile ayrılmış iki uzak ucunun birleştiği ve kuzeye doğru en çok sokularak genişlediği orta kesimidir. Bölgeyi, birçok yan kola sahip iki büyük nehir olan Fırat ve Dicle ayırmaktadır. Bu bölgenin kuzeybatısında bulunan dağ eşiğindeki, Ergani Ovası'nda Dicle'nin bugünkü yan kollarından biri olan Boğazçayın kuzey kıyısındaki Diyarbakır-Çayönü (Özdoğan 2011: 62), Anadolu'nun en eski Neolitik Çağ'a ait bir köy yerleşmesi olarak bilindiğini belirtmiştik. Çayönü kazalarıyla, bilinen en eski çiftçi-köy topluluğunun yaşam biçimi hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Henüz köy aşamasındaki bir insan topluluğu için, "olağanüstü" bir planlama ve yapılanma örnekleri sunan Çayönü Höyüğü'nün çiftçi sakinleri, çok eskiden bu yana tarımı biliyor, buğday ekimi yapıyordu. Hasat işlerinde boynuzdan ve çakmaktaşıdan yapılmış oraklar, saplara takılmış çeşitli kesici aletler kullanan Çayönü'ndeki çiftçiler, ürünü öğütme taşlarında ezerek ya da sokularda tokmakla döverek un haline getiriyordu. Yine MÖ. 6000'e tarihlenen ve Diyarbakır-Karacadağ çevresinde yetiştirildiği iddia edilen, ilk buğdayın (Einkorn) 20 km karelik bir alanda yetiştirildiği kabul edilmektedir (Yıldız 2011: 58).

Tarih öncesi devirlerde, tarım ile ilgili meydana gelen bu gelişmelerden sonra Anadolu'da MÖ. 2. ve 1. Binyılın büyük devletlerinden olan Hititler, Frigler, Urartular ve Lidyalılar' da tarımı ele alabiliriz.

LHİTİTLER'DE TARIM

Hitit devlet ekonomisi, temelde, halkın geçim kaynağı olan tarıma ve hayvancılığa dayalıdır. Hitit halkının büyük bir bölümü kırsal alanda, çiftliklerde ya da küçük köylerde yaşamaktaydılar (De Martino 2006: 87). Hitit kanunlarında, bir taraftan toprakların bir takım büyük tımar arazisine ayrılması,¹ diğer taraftan meyve ağaçlarına ve üzüm bağları ile ilgili maddelerin çokluğu bu izlenimi vermektedir. Bu yüzden, halkın büyük bir kısmının tarım ve tarım faaliyetleri ile meşgul olduğu tahmin edilmektedir (Kınal 1987: 163).

Bugün Çorum il sınırları içerisinde bulunan Hititler'in başkenti Hattuşaş (Boğazköy), coğrafi konumu itibariyle yazları kuru, sıcak ve fazla yağış almayan, kışları ise soğuk ve daha çok kar yağışlı geçen bir bölge olan Orta Anadolu Platosu'nda yer almaktadır. Bozkır görünümünde olan bölgenin, geçmişte ormanlarla kaplı olduğu ve dolayısıyla iklimin daha ılıman olduğu sanılmaktadır. Buna karşılık Anadolu'da, Mısır'daki Nil Nehri'nin çevresinde oluşan verimli topraklar gibi, sulama tarımına elverişli yerler olmaması sonucu tarım, büyük ölçüde, yağmurlarla sulanan topraklarda yapılmak durumundaydı. Hitit topraklarında ekilen tahılın en az yüzde 80'inin, sulu tarımdan çok, kuru tarım biçiminde gerçekleştiği sanılmaktadır (Eğilmez 2005: 22).

Toprak bağışları, kadastro vs. gibi Hitit belgelerinden Hititler'in ekonomisini açık bir şekilde yasalarla düzenleyen devletin, tarım sektörünün üretimini ve istikrarını arttırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır (Yakar 2007: 236).

Tarım arazileri ve hukuki statüleri ile ilgili Hititçe belgeler çok fazla değildir. Ancak bu belgeler Hattı'de, içlerinde vadi ve nehir havzalarının da yer aldığı her türlü coğrafi şartlarda tarım yapıldığı izlenimini vermektedir. Yüksek rölyefli bölgelerde tarıma elverişli araziler doğal olarak dağ yamaçlarıyla sınırlanmıştı ve bu alanlarda toprağın kalitesi ve ıslahı çok sayıda iş gücü gerektiriyordu. Özellikle Hititler'in kuzey bölgelerinde, coğrafyanın farklı bir yapı arz etmesi, verimliliği değişken, dağınık ve küçük ölçekli tarımın yapılmış olmasına yol açmıştır. Nehirlerin derin çukurlar oluşturmadığı bölgelerde, sulu tarım oldukça etkili ve kolay yapıyor olmalıydı. Sulak tarlalardan alınan toplam tahıl veriminin kuru tarım yapılan tarlalardan çok daha fazla olması nedeniyle, sulak tarlaların ekonomik değeri daha yüksekti (Yakar 2007: 238). Tarla fiyatları devlet tarafından belirtilmiş olup, Hitit ka-

¹ Tımar arazisi için bk. Fatma Sevinç, "Hititler'in Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2008, sayı 17, s. 17-23.

nunlarının 183. maddesine göre², sulak yani sulanabilen tarla fiyatlarının daha pahalı olduğu görülmektedir (Ertem 1972: 84).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hititlerin ekonomisi tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur. Toprak önce Tanrıların, sonra kralın malı sayılırdı. Kral istediğinde vatandaşlarına arazi bağışlayabilirdi.³ Buna karşılık özel mülkiyet hakkı da vardı (Yıldırım 1996: 74). Ayrıca Hitit kanununun 168. maddesinden⁴ öğrendiğimize göre, arazinin satın almak sureti ile de elde edilebileceği görülmektedir (Ertem 1972: 84).

Toprak özgür yurttaşlar tarafından işlenebilirdi. Bu yurttaşlardan her biri kendi tarlasının sahibiydi ve devlete tarım ürünleri ya da iş gücü şeklinde vergi ödemek zorundaydı. Yoksa, belirli bazı toprak parçaları devletin ya da devlet kuruluşlarının (bunlar arasında kült merkezleri de anılır) malı olabilirdi ve bunlar saray personeli, hatta, belki de, özgür köylüler tarafından işlenebilirlerdi. Köylüler böylece vergi yüklerini ödemiş oluyorlardı. Ekilebilir ya da otlak olabilecek büyük alanlar krallık ailesi üyelerinin ve onları ya satın almış ya da kral tarafından kendisine hediye edilmiş yüksek düzey kişilerin de elindeydi (De Martino 2006: 87-88).

Çeşitli yerleşmelerde tarım araçları bulunmuştur ve metinlerde "çiftlik, ağıl, ahır, domuz ahır, keçi ahır, harman yeri, odunluk, meyve bahçesi, çayır, arı kovanı, tahıl ambarı, değirmen taşı, su oluğu, saban, bel, el arabası, koşum takımı" gibi tarım sözcüklerine rastlanmaktadır. Diğer bir deyişle, köylünün yaşamı Ege ve Yakınoğu'nun herhangi bir köşesindeki çağdaşlarından çok farklı değildir ve günümüz Türkiye'sindeki ardıllarının yaşamına da çok benzemektedir. Hitit devleti için tarımsal üretimin önemi, krallıktaki diğer kasabalar bir yana, Hattuşaş kadar büyük bir kenti beslemek için gereken yiyecek miktarı düşünüldüğünde bile kolaylıkla anlaşılabilir. Nüfus tahminleri kesin değildir ama başkentte 30.000-40.000 civarında ortalama yerleşik nüfustan söz edilmektedir (Macqueen 2001: 106).

Hitit kanunlarının bazı paragrafları, Eski Krallık döneminden itibaren Hititler'in kırsal ekonomisinin örgütlenmesinde devletin rolü hakkında genel bir fikir vermektedir. Kanunlar yoluyla devlet, tarım ve hayvancılık ekonomileri üzerinde azami kontrolünü sürdürmüş ve ekili tarlaların konumu, mülkiyet hakları ve doğal kaynakların kullanımı ile ilgili faaliyetleri düzenlemiştir. Devletin kırsal ekonomide oynadığı rol, malların fiyatlarını,

² Hitit Kanunlarının 183. maddesi: "Bir İKU sulanmış ekin alanının üç şeşel gümüş bedeli vardır." Bu konuda bk. Fiorella Imperati, 1992, s. 171.

³ Bağış belgeleri hakkında ayrıca bk. Sedat Erkut-Esma Reyhan, "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Ocak 2012, sayı 1, s. 80-86

⁴ Hitit Kanunlarının 168. maddesi: "Eğer bir ekin alanının sınırını biri ihlal ederse, bir aggala (bir hayvan) götürsün; ekin alanın sahibi bir gipeşşar (0.25 metrekaare) alan kessin, ve kendisi için onu alsın, ve sınırı ihlal eden kimse bir koyun, on ekmek, bir kap iyi cins bira versin ve yeniden alanı arındırsın." Bu konuda bk. Sedat Erkut-Esma Reyhan, 2012, s. 82.

koşum hayvanları ve tarım işçileri için ödenen kira ve ücretleri düzenleyen kanunlardan da anlaşılabilir. Çiftçiliği teşvik eden devlet ekonomi politikası, kırsaldaki ekili arazilerdeki sarayın payını arttırma hedefini de gütmüştür. Kraliyet ailesi ve Hitit toplumundaki bazı seçkinleri zenginleştiren savaş ganimetleri, çok sayıda bağımlı Hitit tebaası ve büyük bir profesyonel orduyu geçindirmek için yeterli değildi. Bu gruplar önemli ölçüde kırsal sektör ekonomisinden elde edilen devlet gelirlerine bağımlıydılar. Aslında Hitit toplumunun büyük kesimi tarım ekonomisine farklı kapasitelerde katkıda bulunmak zorundaydı.

Hititlerde, tarımsal iş ya da askerlik görevi için kiralık iş gücünden yararlanıldığı sözcüklerden anlaşılmaktadır. Başlangıçta, kiralık tarımsal iş gücünün, özellikle hasat mevsiminde harman yerinin hazırlanması, balyaların bağlanması, tahılın yüklenmesi ve depolanması sırasında daha fazla işçiye ihtiyaç duyulduğunda, mevsimlik işe alındığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hitit kanunlarında sosyal statüleri hakkında doğrudan bir bilgi verilmiş olmasa da, kiralık kadın ve erkek işçilerin, Hititli tebaanın hem özgür hem de köle kesiminden geldiğinden şüphelenmemizi gerektirecek hiçbir neden yoktur. Köle olanları herhalde efendileri kiralyordu (Yakar 2007: 235-236-240).

Hititler'in başkenti Hattuşaş'da bulunan hukuki, idari ve dini metinlerden arazi mülkiyetinin esasları, tohumluk bitkilerin devlet tarafından nasıl dağıtıldığı, arazinin nasıl ekilip biçildiği hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Hitit dinine göre tanrılar günlük hayatta insanlarla iç içe yaşıyorlar gibi görünmektedirler. Dini inançların temelinde, tanrıların bile insanların yaptıkları tarım ve hayvan üretimine mutlak şekilde bağımlı oldukları yatmaktadır. Bunun en güzel örneği, Kral II. Murşili'nin bir duasında görülmektedir:

“Ey tanrılar, siz ne yaptınız, ne işlediniz? (Ülkeye) bir salgın hastalık getirdiniz (öyleki) tüm Hitit halkı ölmektedir. Dolayısıyla hiç kimse sizin için ne kurban ekmeği, ne de şarap sunabilmektedir. Tanrıların tarla ve bahçelerini sürekli olarak işleyen çiftçiler ölü gittiler; artık onlar tanrıların tarla ve bahçelerini işleyememektedirler. Artık hiç kimse hasat kaldıramamaktadır.”

Buradan anlaşılıyor ki, inanç aynı zamanda bir baskı ve şantaj unsuru gibi görünüyor. Yani insanlar, adeta tanrıları tehdit ederek, siz, eğer bu hastalığı yok etmez, kıtlığı kaldırmazsanız, tıpkı biz insanlar gibi siz de aç kalacak, ölüp gideceksiniz, demek istemişlerdir.

Toplam olarak 200 maddesi elimize geçmiş olan Hitit kanunlarının birçok maddesi, ceza hukuku, arazinin işletilmesi ve kiraya verilmesi yanında, koşum ve yük hayvanları ile tarım araç ve gereçlerinin fiyatları veya kiraya verilmesi gibi tarımla ilgili konulara yöneliktir. Bu durum bize, tarım ve

hayvancılığın Hitit ekonomisi için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır. Kanunlar dışında daha birçok metin bize tarım, hayvancılık, üretim, yemekler ve beslenmeyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunların başında, Eski Anadolu topraklarının Hititler tarafından kontrol altına alınmasında önemli rol oynayan arazi bağış belgeleri gelmektedir. Hatta, bunlar arasında kadastro metinlerinin bile olduğu metinler bulunmaktadır.

Tarlaların Sürülmesi, Ekilmesi, Sulanması ve Ürünlerin Hasat Edilip Depolanması

Hititler döneminde tarlalar, güz mevsiminde saban, çift sığıru ya da at ile sürülmekte ve tohum ekilmektedir. Ancak, özellikle Eski Hitit döneminde ekilmiş bir tarlaya tohum ekmek çok şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştır (Karauğuz 2006: 14). Hitit kanunlarınının 166. paragrafına göre bu ceza: "Eğer bir toprağın üzerine biri (başka) bir tohum serperse onun ensesi saban üzerine koyulsun. İki koşum öküzü bağlansın. Birinin yüzü bu tarafa doğru, diğerinin yüzü o tarafa doğru çevrilsin. Adam ölsün ve öküzler ölsünler. Ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için (onu) alsın. Eskiden böyle yapılyordu". (İmparati 1992: 155-157) şeklindedir. Daha sonra bu cezalandırma yöntemi, "Ve şimdi bir koyun adamın yerine çekilsin, iki koyun öküzlerin yerine çekilsin, otuz ekmek, üç kap iyi cins bira versin ve yeniden arınsın ve alanı daha önce ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için onu biçsin" şeklinde hafifletilmiştir (İmparati 1992: 157).

Hititler için tahıl en önemli besin maddesi idi. Hatti ülkesinde bazen, meydana gelen kuraklık sebebiyle kıtlık yaşandığı ve komşu ülkelerden hububat silolarıyla hububat taşındığı bilinmektedir. Nitekim kraliçe Pudu-Hepa'nın Mısır Kralı II. Ramses'e yazdığı bir mektupta Hatti ülkesinde hiç hububat kalmadığından şikayet edilmektedir (Karauğuz 2006: 15). Sadece kıtlık zamanında değil normal dönemlerde de şehirler arasında tüccarlar tarafından hububat alım satımının yapıldığı bilinmektedir. Kt t/k 1 no.lu bir Kültepe metninde Şalatiwar ile Wahşuşana şehirleri arasında yapılan hububat alım satımı ödemeleri açıklanmaktadır. İlgili metin şöyledir:

"...Şalatiwar'dan çıktık ve 2 ½ mina bakırı nehrin kıyısında perdum için tarttum. 2 mina bakırı hububat için Şalatiwar'da tarttum...4 mina (bakırı) hububat için tarttum. 10 mina bakırı kılavuz(luğu) için değirmenciye verdim. O beni nehrin kenarına kadar götürdü..." (Sever 1986: 474).

Kıtlık genellikle kırsal nüfus ve hayvan sayısını azaltan salgın hastalıklara yol açar ve hayatta kalan toplulukların da yerleşme dokusunu alt üst eder. Bu tür doğal afetlerin Anadolu'da daha eski zamanlarda ve Hitit dö-

neminde ortaya çıktığı bilinmektedir. II. Murşili'nin Veba Dua'sında⁵ anlattığı, Anadolu'da uzun süren veba salgını sonuçlarının yukarıda bahsedilenlere benzediği görülmektedir. "... Hatti ülkesi vebanın acımasız etkilerini yaşıyor. Yirmi yıldan beri babamın zamanında, erkek kardeşimin zamanında ve benim zamanımda insanlar ölmeye devam ediyor."(Yakar 2007: 238).

Bu bilgilerden sonra, şimdi de bu devirdeki tarım faaliyetlerinde kullanılan ziraat aletleri ve yetiştirilen tarım ürünlerini ele alabiliriz.

Ziraat Aletleri ve Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Başlıca ziraat aleti sabandı. Sabana öküz koşulduğu, Hitit kanunlarında "saban öküzü" olarak zikredilmesinden anlaşılıyor. Bu maddeye göre, bir saban öküzünün aylık kirası 1 yarım şekel gümüş idi. Sabanın çekilmesi için atlarda kullanılmıştır. Hatti'de bir sabanın çalınması, bir saban öküzünün çalınmasından bile daha büyük bir suçtu ve ölümle cezalandırılıyordu (Yakar 2007: 238). Bir Hititli için, tarlası her şeyi, bütün malı mülkü demektir. Öyle ki, Hitit kanunlarında nadir rastlanan ölüm cezası, ekilmiş bir tarlaya yeniden bir tohum atan kimseye de veriliyordu: 166. maddeye göre, bu işi yapan suçluya boyunduruk takılır ve bu boyunduruğa aksi istikametlerde iki öküz koşulmasıyla parçalanırdı ve öküzlerde öldürülürdü (Kinal 1987: 163; İmparati 1992: 157-158).

Arkeolojik kazılarda Hititli çiftçilerin tarım faaliyetlerinde kullandıkları bütün alet topluluğu ortaya çıkarılmamıştır. M.Ö. 2. Binyıla ait yerleşmelerde gözlemlenen depolama ve besin işleme yerleri dışında alet topluluğu ile ilgili arkeolojik belgeler, Hitit metinlerinde geçen harman yeri, odunluk, ambar, değirmen taşı, yalak, saban, bel, orak, kağrı ve koşum takımı gibi çiftçilikle ilgili faaliyetler, işlemler ya da aletlere karşılık gelen zengin kelime topluluğu ile örtüşmemektedir.

Hititler'de yetiştirilen tarım ürünlerine baktığımızda, tarım, tahıl ve sebze, meyve, zeytinyağı ve şaraba dayalıdır. Hayvancılık ise; koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştiriciliğini aynı zamanda süt ve peynir üretimini kapsamaktadır (De Martino 2006: 88).

Tahıl ürünleri arasında ilk sırayı buğday ve arpa tutmaktadır. Belgelerden öğrendiğimize göre pek çok ekmek⁶ çeşidi yapılırdı (Yıldırım 1996: 74; Macqueen 2001: 106). Hattuşaş'da yıllık üretimin yarısından fazla bir miktarda tahılın depolanması söz konusudur. Tahıl depolarında yapılan kazılarda bu tahılların kalıntılarından bol miktarda bulunmuştur (Eğilmez 2005: 23). Her bir tarım ürününün toplumsal ihtiyaca göre yönetim tarafından

⁵ Veba duaları için bk. Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Yayınları, 12. Baskı, Bursa 2013, s. 297-306; Esmâ Reyhan, "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", Akademik Bakış, Cilt 2 Sayı 4, Yaz 2009, s. 163-164.

⁶ Ekmek konusunda ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Güngör Karauğuz, 2006

belirlenmiş belli bir fiyatı vardır. Halkın geçim kaynağının temelini oluşturan buğdayın fiyatı diğer ürünlerin fiyatlarıyla kıyaslandığında biraz daha hesaplıdır ve halkın alabileceği düzeydedir (Reyhan 2010: 66).

Hitit köylülerinin başlıca toprak mahsullerinden bilhassa arpa, çavdar ve buğday yetiştirdikleri metinlerde bu cins hububat adlarının zikredilmemesinden ve kazılarda da bu cins hububat bakıyelerine rastlanmamasından anlaşılmaktadır. Bunlardan özellikle arpa ekimi başta gelmektedir. Çünkü Hititler, arpayı ekmekten başka bir nevi bira imalatında da kullanıyordu (Kınal 1987: 163). Yıllık yağışın zaman zaman 300 mm altına düştüğü, Anadolu'nun çoğu yarı kurak bölgesinde arpanın çok daha kolay yetişmesi ve buğdaydan daha iyi sonuç vermesi nedeniyle bu durum şaşırtıcı değildir. Diğer yandan bu dönemde oldukça az çavdar ekilmiştir. Geleneksel olarak büyük miktarlarda arpa üreten diğer bütün Yakın Doğu hakları gibi Hititler de arpa yetiştirmiş ve sadece besleyici değil, serinletici bir içecek olan bira haline getirmişlerdir. Bir yan ürün olarak, Hititler, çok miktarda bira üretmişlerdir. Hasat edilmesinden sonra arpa ıslatılmış, filizlenmeye bırakılmış ve sonra güneşte kurutulmuştur. Bu aşamada filizlenme bitiyor, malt haline gelen arpa, bira yapımında ana malzeme olarak kullanılıyordu. Hititler, hiç şüphesiz, çok miktarda bira tüketildiğinde biranın sarhoş edici etkisinin farkına varmış olmalıydılar. Hitit krallığında muhtemelen bira evleri vardı. Temizlenmeden bira evine gitmek ve birasını içtiği kamışı akmakla suçlanan Palhi adında bir rahipten söz edilmektedir. Palhi, kamışı çalmakla değil, tapınağında hizmet ettiği tanrıya da aynı kamışla bira sunmakla suçlanmıştır (Yakar 2007: 239).

Tarla ziraatı yanında Hititlerde bağcılık ve meyvecilik de çok ilerlemiş olmalıdır. Kanunlardan birinin "Eğer bağlar" adını taşıması bunu ifade etmektedir. Üzümden şarap imal ettiklerini metinlerde içki kurbanı olarak tanrılara şarap sunulmasıyla biliyoruz. Meyve ağaçları içinde incir ağacı ve elma ağacı zikredilmekte ise de bugün Anadolu'da yetişen her cins meyvelerin o devirlerde mevcut olmaması için sebep yoktur. Nitekim zeytin ağacı, ılgın ağacı, sedir ağacı da metinlerde geçmektedir (Kınal 1987: 164).

Eldeki bilgilere göre Hitit devri Anadolu'sunda hayvancılığın ve maddenciliğin yanı sıra bağcılığın, tarla tarımının ve meyveciliğin da ekonomi yönünden önemi büyüktür. Asma bağcılığında, arpa ve buğdaydan başka Türkçede karşılıkları bulunmayan bazı bitkiler ve tarla tarımında elma, kayısı, kızılca, incir, nar ve zeytin meyvecilikte başlıca rol oynayan belli başlı bitkilerdir. Özellikle Hitit kanunlarında asma, elma, kayısı ve kızılca ile ilgili çeşitli suç ve cezaların bulunması bu bitkilerin Hitit ekonomisindeki yerlerini açıklaması bakımından önemlidir (Ertem 1987: 172).

Şayanuwanda köyü/ kasabasında yaşayan Purlişari adında birinin mülküne ait meyve bahçelerini tasvir eden Orta Hitit Dönemine ait bir toprak bağışi, Hitit ekonomisinde zeytin yağı ve şarap üretiminin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Erkut-Reyhan 2012 : 84)

Bağlar, zeytin ağaçları, genellikle taşlı toprağın tahıl ya da sebze üretimine daha az uygun olduğu dağ ve tepe yamaçlarında yer alıyordu. İlimli Ege ve Akdeniz iklimine açık olan Kapadokya, Galatya, Kilikya'nın iç kesimlerindeki bölgeler, bağlar ve zeytin ağaçları için uygundur. Kizzuvatna'da 300 zeytin ağacı ve iki bağın yer aldığı 30 IKU luk bir tarladan bahseden bir Hitit metni de bunu doğrulamaktadır. (Goetze 1940: 60).

Bağcılık, daha Eski Hitit Döneminde bile oldukça gelişmişti. Yerli talebin çok daha üstünde yer alan büyük miktarlarda şarap, dini ritüellerin yapıldığı tapınaklarda tüketilmiştir. Hitit kanunlarının 183-185. Paragrafları (İmparati 1992: 171) bağların çok pahalı ve on üç kaliteye eş değerde olduklarını işaret etmektedir.

Önemli besin kaynakları olmalarının yanı sıra Hititler'de zeytin ve zeytin yağı, lamba ve meşalelerin yakılması amacıyla da çok miktarda tüketiliyordu. Zeytin yağı, ritüellerde insanların, atların ve kült değeri olan nesnelerin ve tanrılara sunulan tören ekmeklerinin yağlanması kullanılıyordu. Zeytin yağı ve saf zeytin yağı üretimi devlet tarafından teşvik ediliyordu. Hitit dönemindeki yağ çıkarma yöntemleri muhtemelen, bugün halen bazı geleneksel toplulukların uyguladığı yöntemlerden çok farklı değildi. Yeşil zeytinler bir taş yalak içinde kırılır ve hasır süzgeçlere alınan özü, iri taş parçalarıyla ezilerek yağ haline getirilirdi. İlk çıkartılan yağ (pittalwan) saf kalitesindedir.

Hitit metinlerinde çok çeşitli meyve ve kuruyemiş türlerinden bahsedilmesine rağmen, bunların yetiştirilmesi hususunda çok az şey bilinmektedir. Hitit kaynakları meyve ağaçlarının sulandığına işaret etmektedir. Çiftçilerin yetiştirdiği bahar/yaz aylarında olgunlaşan meyveler arasında kayısı, erik ve muşmula geliyordu. Meyve ağaçları ve sebzeler evlerin hemen yanındaki bahçe ve arazilerde yetişiyor, ancak bazen meyve ağaçları bağlar içinde de ekiliyordu. Bazı durumlarda hurma gibi belli meyveler herhalde güneydoğudaki Hurri bölgesinden getirtiliyordu (Yakar 2007: 240-241).

Hititler Dönemi Anadolu'sunda yetiştirilen ürünlere ek olarak, yağının çıkarılması için de ekilen susam, ayçiçeği, mercimek, nohut, bakla, kimyon, kişniş, soğan sarımsak, çiğdem, su teresi, bezelye, fasulye, keten tohumu, kara burçak ve çayır bezelyesi sayılabilir. Son ikisi bugün bile halen Anadolu'da ahır ve barnaklarda tutulan hayvanların beslenmesi için yetiştirilmektedir (Yakar 2007: 239).

Hititler'den sonra Eski Anadolu'daki önemli medeniyetlerden birisi olan Frigler'de tarım ve tarım faaliyetleri acaba nasıldı?

II. FRİGLER'DE TARIM

Frigler'in Anadolu'ya ne zaman geldikleri tartışma konusudur. Ancak kesin olan şudur ki, MÖ. 9 yüzyılda Gordion merkez olmak üzere, Orta Anadolu'da Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; Doğu Anadolu'da Malatya; batıda Afyon ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerine yerleşmişlerdi (Memiş 2013: 187). Herodotos'tan öğrenildiğine göre, Frigler Anadolu'ya gelmeden önce Makedonya'da oturuyorlardı ve orada iken adları Brigler idi (Herodotos, 2002: 357/ VII, 73).

Frigler, Anadolu'da Son Tunç Çağı'ndan İlk Demir Çağı'na geçişte küçük topluluklar halinde varlıklarını göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Anadolu halklarının politik, dinsel, kültürel ve sosyal yaşamında çarpıcı değişimler meydana gelmiştir. Birçok kent yerleşimi harap olmuştur. Bu döneme ilişkin arkeolojik bulgular oldukça sınırlıdır. Bu süreci takip eden Frig döneminde ise tablo giderek netleşmektedir. Dönemin ekonomisi hakkında kazıların yanı sıra, toprak analizleri ve etnografik veriler kullanılarak yorumlar yapılabilir. Ancak, Hitit döneminde olduğu gibi ekonomi hakkında bilgi veren tabletler yoktur. Yazılı kaynaklar son derece az olduğu gibi Frig dili de tam olarak çözümlenmemiştir.

Frigler'in nasıl bir ekonomik sisteme sahip olduğu, çevre faktörlerinin, ekonomilerini ve bunun sonucunda tarihin şekillenmesini nasıl etkilediği gibi sorular kısmen de olsa Gordion'da⁷ cevap bulur. Sakarya Nehri'nde yapılan araştırmalar, nehrin Tunç Çağı'ndan MÖ. 600'lü yıllara kadar sürekli olarak yatak değiştirdiği ve biriktirdiği alüvyal dolgular sayesinde tarıma elverişli alanlar yarattığını göstermektedir (Conka 2006: 56).

Frigler, aynı topraklarda kendilerinden önce yaşamış olan Hitit, Luwi ve Hurriler'in kültüründen çok farklı bir kültür yaratmışlardır. Erken dönemlerde onlar daha çok savaşçı bir toplum görüntüsü vermekteler. Frigya genellikle bir köylü ülkesiydi ama doğal kaynaklar yönünden de fakir sayılmazdı. Ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılığa dayanıyordu (Sevin 2003: 255). Frigler'de tarımın önemi, taptıkları Tanrıça Kybele'den bellidir. Yaşama ve kalkınmanın öz kaynağının tarım olduğunu bilen Frigler, tahıl üretimine büyük önem vermişler, tarım alanlarına zarar verenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Tarımda imeceyi en etkin uygulayanların ba-

⁷ Gordion hakkında ayrıca bk. Keith Devries, 1979, 1980, 1981, 1983.

şında Frigler gelir. Verimli toprakların ekinlerini toplarken, orakçılar hep bir ağızdan türkü söyler, böylece yorgunluk duymazlardı. (Bülbül 2010 : 99)

Frigyalılar bağcılığı da geliştirmişlerdir. Aşağı Sakarya ve Menderes ovalarında çok verimli bağlar kurmuşlar, şarap tanrısı Dionizos (Dionysos) şerefine bağ bozumu şenlikleri düzenlemişlerdir (Memiş 2005: 10).

Apameia'da yetiştirilen üzümden yapılan şarap oldukça ünlüydü. Sandıklı ovası içindeki Eukarpia (Emirhisar) üzümünün bolluğuyla tanınmaktaydı. Hatta eskiçağlarda Zeus, Dionysos ve Demeter gibi tanrıların Eukarpia topraklarını iki kat verimli kıldıklarına inanılırdı (Sevin 2007: 211).

Frigler'deki tarımı ele aldıktan sonra, Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan ve başkentleri Tuşpa'nın da bugünkü Van il sınırları içerisinde bulunan Urartular'da tarımı inceleyebiliriz.

III. URARTULAR'DA TARIM

MÖ. 858 yılı, Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beyliklerin bir liderin yönetimi altına girerek krallık çatısı altında toplanmaya başladığı yıldır. Ayrıca, Asur yazılı kaynaklarında ilk kez bu yıl da bir Urartu kralından söz edilmektedir (Çilingiroğlu 1994: 29). Ancak kesin olarak MÖ. 840 yılında I. Sarduri tarafından Van kentinin (Tuşpa) başkent yapılmasıyla kurulan Urartu Krallığı, özellikle Asur İmparatorluk devrinde, Batı Asya'nın siyasi tarihinde önemli bir rol oynamıştır (Memiş 2013: 190-191).

Urartular'da, ekili topraklar üç ana bölgede yoğunlaşmıştı. İlki, Van Gölü'nün doğusuyla kuzeydoğusuna doğru uzanan verimlilik potansiyeline sahip verimli yaylalardır. Yavaş olgunlaşan bitkiler sulanmak ister ama bu amaçla oraya aktarılabilecek dağ pınarları sayesinde bu sorun olmazdı, zaten Urartu krallarının da yaylaya su taşımak için muazzam kanallar inşa ettikleri bilinmektedir. Buradaki çiftçiler açısından bir başka avantaj da düşman ordularının kolaylıkla ulaşamayacağı bir yerde bulduklarından yaylanın savaşın yıkıcı etkilerinden uzak kalmasıdır. Çok daha alçak bir arazide yer alan Urmiye Gölü bölgesindeyse, değişken su seviyesi yüzünden yerleşim ve göl kıyısındaki toprağın kullanılması olanaksız, doğu kıyısı da bataklıktır.

Tarıma elverişli başlıca alan gölün batısıyla güneyinde kalmaktadır. Sekizinci seferinde (714) tuttuğu kayıtlarda Sargon, buradaki yoğun yerleşimlerin çok canlı bir resmini çizer: Urartu merkezlerinin çoğunda büyük miktarda tahıl depolanması, geniş bir alana yayılmış sığır sürülerinin varlığı ve bağcılıkla bahçeciliğin gelişmesi Urartu hükümdarlarının sulama projeleri sayesinde gerçekleşmişti. Üçüncü bölge, Aras Nehri'nin kuzeyinde, Sevan Gölü'ne doğru uzanan alandır. Burası çok kurak, alçak bir yayla olduğundan dört bir yandan eksik olmayan yoğun kar yağışından nasibini almaz.

Aynı zamanda Urartu toprakları içerisindeki en geniş yayladır. Fakat sulama yine sorun olmaz, derelerle ve su kaynaklarıyla bol bol beslenmektedir (Kuhrt 2009: 231).

Kral Menua (MÖ 810-786) döneminde Urartu Devleti'nin genişleme ve yükselme dönemi başlamıştır. Ele geçirilen bölgelerde askeri ve ekonomik amaçlı birçok kale kurulmuştur. Kalelerle birlikte yaptırılan baraj, gölet ve sulama kanalları, verimli topraklarda yapılan tarımın çok başarılı olmasına ve kentlerde oturan halkın refah düzeyinin yükselmesine yol açmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ekilmemiş kurak topraklar sulu tarıma açılmış, kurulan üzüm bağları ve meyve bahçeleriyle çevre gerçek anlamda bir cennete dönüştürülmüştür (Belli 2007: 89).

Urartu yazıtlarının çoğunda tarımdan, bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmesi, devletin kuruluşundan andan itibaren tarıma ne denli önem verdiğini açıkça göstermektedir. Öyle ki, Urartu Devleti'nin baş tanrısı ilan edilen Haldi'nin bile "tarım ve hayvancılık tanrısı" olduğu belirtilmektedir. Ayrıca yazıtlarda, toplu nüfus aktarım şeklinde bir politikanın uygulandığı ve yeni kurulan kentlere çeşitli halkların yerleştirildiği ve bu kişilere yararlanmaları için tarımsal alanlar açıldığı da ifade edilmektedir. (Erdem 2011: 62)

Tarım, hayvancılık ve hammadde yataklarının kullanımı, Urartu Krallığı'nın ekonomik kaynaklarının temelidir. Tarım büyük oranda verimli alçak ovalarda, hayvancılık dağlık alanlarda yapılmıştır. Doğal çevrenin yarattığı koşullardan dolayı ovada yaşayan yerleşik nüfus ile göçer gruplar arasında doğal bir iş bölümünün ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak tarım alanlarının verimsizliği ile birlikte tarımı zorlaştıran olumsuz iklim koşulları, hayvancılığın daha önemli olduğunu gösterir. Ekim alanlarını genişletmek, çalışacak ve başından sonuna ekimi denetleyecek yerleşik iş gücü, hayvancılığa nazaran daha yoğun emek gerektirir. Urartu Krallığı gibi yönetimi askeri hiyerarşiye dayanan krallıklarda, büyük ölçekli tarım yapıldığını söylemek güçtür. İhtiyaç duyulan ürün ve tarım alanları, bölgesel yayılmalarla elde edilmiş olmalıdır. Dağlık bir coğrafya ve iklim, sınırlı ekilebilir tarım alanı, yetersiz su kaynağı, Urartu yöneticilerini ve vatandaşlarını kendine özgü yöntemler geliştirmeye zorlamıştır. Yaptıkları değişim ve dönüşüm projeleri ile çağın sosyo-ekonomik koşulları içerisinde çok da başarılı olduklarını söyleyebiliriz. Urartu Krallığı'nın ekonomik sistemini, daha çok doğal çevrenin biçimlendirdiği, kendine özgü iç dinamikleri ve belirli kalıplarla formüle edilmemesi gereken bir model olarak tanımlayabiliriz (Sağlamtimur 2011: 477).

Urartu nüfusunun büyük bölümünü çiftçiler ve zanaatkarlar oluşturmaktaydı. Çiftçi evleri ortalama olarak 300-400 m²'lik bir alana sahip olup, bazalt

bloklar üzerine oturtulmuş kerpiçten, oldukça sağlam bir duvar işçiliği göstermektedir. Zemin ise sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Birçok tahıl ve sebze türü arkeolojik olarak saptanmış ve analizleri yapılmıştır: Buğday, arpa, darı, bezelye, fasulye, üzüm, armut, kızılçık ağacı vs. Gözlenen tahıl türlerindeki çeşitlilik, tahılda yabancı türlerle beraber ele geçen daha iyi bir tür olan "karmraat"ın da ele geçmesi, burada tarımın neolitikte kadar uzanan oldukça eski bir gelenek olduğunu düşündürür (Salvini 2006: 143).

IV. LİDYALILAR'DA TARIM

Başkenti Sardes kenti olmak üzere Batı Anadolu'da kurulan Lidya Devleti, MÖ. 687'de Giges'in krallığını ilan etmesiyle tarih sahnesinde yerini almıştır (Memiş 2013: 214). Akdeniz ikliminin egemen olduğu Lidya bölgesinde özellikle Hermos, Kaystros ve Hyllos ırmaklarının vadileri, tarımsal yönden oldukça zengindir. Zeytin, incir ve üzüm bu vadilerin en önde gelen ürünleri arasında sayılmaktadır. Sözelimi, Akhaimenid kralı Kyros'a karşı savaşa hazırlanan Kroisos'a, Lidyalı yaşlı bilge Sandanis şu uyarıda bulunmuştu: "Şarap içmesini bilmezler; içkileri sudur; ağızlarını tatlandırmak için incirleri ya da başka bir şeyleri yoktur, bunları alt etsen eline ne geçecektir?" Bunların yanında, özellikle kaliteli urgan, ip yapımında kullanılan kendir de en çok yetiştirilen ürünlerden biriydi.

Ksenophon (Kyros. VI 2, 21)'dan aktarılan bilgiye göre, Lidya'nın zenginliklerini İranlı bir askerinin ağzından şu şekilde anlatır: "Fakat yalnızca arpa, hayvan sürüleri ve hurma ağaçlarının bol olarak yetiştiği Suriye için değil, Lidya için de çarpışılacağını anladığımızda düş kırıklığımız ortadan kalktı. Çünkü Lidya'da şarap, incir ağaçları ve zeytin yağının çok bulunmasıyla birlikte, kıyıları deniz suyuyla yıkanır ve sularında şimdiye kadar kimse göremediği kadar şey taşınır.."

Anlaşılabildiği üzere, bölgede şarapçılık oldukça iyi düzeydeydi. Tmolos dağlarındaki bölgeden elde edilen ve tek başına içimi pek hoş olmayan tatlı şaraplar kaliteli sert şaraba karıştırılıp içilince tadına doyum olmuyordu. Bölge şarapçılığında yeri olan bir başka yöre de, Katakekaumene idi. Buradaki bağlardan elde edilen ve Katakekaumenites denen şarap, kalite olarak ünlü şarapların hiç birinden aşağı değildi. Gerek Tmolos ve gerekse Katakekaumene şarapları aynı zamanda tıbbi amaçlarla da kullanılmaktaydı. (Sevin 2007: 190).

Tmolos dağlarında, ayrıca kestane, ceviz, elma gibi meyve ağaçlarının yanında, parfüm ve krem yapımında kullanılan safran da yetişmekteydi. Nitekim Lidya Krallığı döneminde Sardis'te üretilmiş olan krem ve parfümler antik dünyayı hemen her köşesine dağılmıştı. Sardeis'in lezzetli soğanlarından da söz edilmektedir (Sevin 2007: 190).

SONUÇ

Anadolu'da yapılan tarımın tarihsel önemi, arkeolojik olarak ilk buğday sayılan Einkorn buğdayının, Diyarbakır'ın yanındaki Karacadağ'da yetiştirilmesinden ve MÖ. 6000'e tarihlendirilmesinden anlaşılmaktadır. MÖ. 8000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik Dönem yerleşmesi Diyarbakır-Çayönü ve diğer bir yerleşim merkezi olan Çatalhöyük sakinlerinin de tarım yapmayı biliyor olması, yine Anadolu'da tarım faaliyetlerinin önemini ortaya koymaktadır.

Anadolu'da, tarihin erken dönemlerinden itibaren tarım faaliyetleri yapılmaktadır. Halkın temel geçim kaynağı tıpkı günümüzdeki gibi tarım ve hayvancılık olmuştur. Coğrafi şartlar ve iklim şartları nedeniyle genellikle sulu tarım yapılamamış, yağmura bağlı bir tarım politikası izlenmiştir. MÖ. 2. ve 1. Binyılda Anadolu'da yapılan bu tarım faaliyetlerinin iyi bir şekilde gerçekleştirilebilmesi ise kanunlarla garanti altına alınmaya çalışılmıştır.

Eskiçağ'da Anadolu'da yaşamış ve dünya medeniyetine de çok önemli miraslar bırakmış olan Hititler'de, Frigler'de, Urartular'da ve Lidyalılar'da tarım ve tarım faaliyetleri, ekonomik faaliyetlerin başında ilk sırayı almıştır. Bu medeniyetler, farklı farklı bölgelerde vücut bulmuşlar ve farklı tarım ürünleri yetiştirmişlerdir. Bu dönemde yetiştirilen tarım ürünleri de, günümüz Anadolu'sunda yetiştirilenler veya tarımı yapılanlarla çok büyük benzerlikler göstermektedir. Sözünü ettiğimiz medeniyetler için tahıl en önemli besin maddesiydi. Çünkü tahıl ürünlerinden ekme ile sürekli içilen bir içecek olarak bira üretilmekteydi ve özel olarak bira evleri kurulmuştu. Kuraklık ve kıtlık tehlikelerine karşı da tahıl depolamalarının yapıldığı, gerektiği takdirde komşu ülkelerden istenildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALP, Sedat, *Hittit Güneşi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2003.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, "Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cil 24, Sayı 2, 2014, ss. 319-343.
- BELLİ, Oktay, *Tarih Boyunca Van*, Fener Lokantası Yayınları, İstanbul 2007.
- BOSTANCI, Enver, "Beldibi, Belbaşı Mezolitliği ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Müna-sebetleri", Ankara Üniversitesi Antropoloji Dergisi, Sayı 3, 1965, ss. 55-90.
- BÜLBÜL, Pınar, En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar 2010.
- CONKA, Sevil, "Metal Ticaret", *Arkeo-Atlas Dergisi*, Sayı 5, 2006, ss. 56-57.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No: 77, Bornova 1994.
- DEVRIES, Keith, "Gordion 1978", *An.St XXIX*, 1979, ss. 197-198.
- DEVRIES, Keith, "Gordion 1979", *An.St XXX*, 1980, ss. 213-214.
- DEVRIES, Keith, "Gordion 1980", *An.St XXXI*, 1981, ss. 186-187.
- DEVRIES, Keith, "Gordion Work" 1983, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, ss. 273- 277.
- DİNÇOL, M. Ali, "Hititler", *Anadolu Uygurlukları-Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt.1, Görsel Yayınları, 1982.
- EĞİLMEZ, Mahfi, *Hittit Ekonomisi*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005.
- ERDEM, Aylin Ü., "Anadolu'nun Demirçığı Aşiretleri", *TÜBA-AR 14*, 2011, ss. 59-68
- ERKUT, Sedat - REYHAN, Esmâ, "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, sayı 1, Ocak 2012, ss. 80-86
- ERTEM, Hayri, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- ERTEM, Hayri, "Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1972, ss. 84-89
- GOETZE, A, *Kizzuvatna and the problem of Hittite Geography*, New Haven 1940.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- İMPARATI, Fiorella, *Hittit Yasaları*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü, Ankara 1992.
- KARAUĞUZ, Güngör, *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- KINAL, Füzûzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- KUHRT, Amelie, *Eskiçağ'da Yakınoğu (MÖ. 3000-330)*, (çev. Dilek Şendil), Cilt II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- MACQUEEN, J. G, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.
- MARTINO DE, Stefano, *Hititler*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- MEMİŞ, Ekrem, "Eskiçağda Afyonkarahisar", *Merfes'05 Mermer Sempozyumu*, Afyonkarahisar 2005, ss. 1-10
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa 2013.
- ÖZ, Esmâ, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

- ÖZDOĞAN, Aslı Erim, "Çayönü Tepesi", *Arkeo-Atlas Dergisi*, No: 2011/01, ss. 62-63
- REYHAN, Esmâ, "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", *Akademik Bakış*, Cilt 2 (4), Yaz 2009, ss. 157-174
- REYHAN, Esmâ, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 47, 2010, ss. 65-82
- SAĞLAMTİMUR, Haluk (2011), "Urartu Devletinde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma", *Arkeo-Atlas Dergisi*, No: 2011/01: 476-477.
- SALVİNİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- SEVER, Hüseyin, "Kültepe Metinlerine Göre "Birtum" Kelimesinin Yeni Anlamı", X. *Türk Tarih Kongresi*, Eylül 1986, Cilt: II, Ankara 1986, ss. 467-479
- SEVİN, Veli, Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- SEVİNÇ, Fatma, "Hititler'in Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 17, Mayıs 2008, ss. 11-32
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin, Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ÜNAL, Ahmet, Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- ÜNAL, Ahmet, "Hitit Yasaları", *Arkeo-Atlas Dergisi*, No: 2011/01, İstanbul, ss. 274-275
- YAKAR, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, (çev. Selen Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- YILDIZ, Muharrem, "Semavi Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler", *Journal of Qafqas University*, sayı: 31, 2011, ss. 51-61
- YILDIRIM, Recep, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yayınları, İzmir 1996.